

บทที่ 4

สังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5 กับภาพจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือน ที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

ปัจจัยผลักดันการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย

ในยุคล่าอาณานิคมประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ผิวนานาชาติแบ่งโลกออกเป็น 4 ส่วน คือ ดินแดนที่เจริญแล้ว ได้แก่ โลกตะวันตก ส่วนที่สอง คือ ดินแดนที่ปกครองตนเองได้ ได้แก่ จีน และญี่ปุ่น ส่วนที่สาม คือ ดินแดนกึ่งล่าหลัง ได้แก่ อินเดีย ชวา อินโดจีน สยาม และส่วนที่สาม คือ ดินแดนล่าหลัง ได้แก่ แอฟริกา จึงเป็นภาระของบรรพบุรุษของคนผิวนานาชาติที่จะเข้าไปปกครองและเผยแผ่ศาสนาในดินแดนล่าหลังและดินแดนกึ่งล่าหลัง เพื่อให้กลายเป็นประเทศอารยะ¹ แนวคิดข้างต้นทำให้ชาติตะวันตกคุกคามทั้งจีน อินเดีย พม่า สยาม ลาว กัมพูชา มลายู และชวาอย่างต่อเนื่อง

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 James Brook เป็นทูตเข้ามาติดต่อ เพื่อแก้ไขรูปแบบความสัมพันธ์ทางการค้าให้เป็นธรรมแก่พ่อค้าอังกฤษมากยิ่งขึ้น แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญเบี่ยงเรื้อยมา² และก่อนสวรรคตทรงเตือนให้ขุนนางและเชื้อพระวงศ์ตระหนักถึงภัยอันอาจเกิดจากชาติตะวันตก "ในวันข้างหน้า"

วัฒนธรรมตะวันตกเริ่มเข้ามาสู่ประเทศสยามในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อมิชชันนารีเข้ามาเผยแผ่ศาสนาและวิทยาการสมัยใหม่ อาทิ การแพทย์ และการพิมพ์ โดยเฉพาะการออกหนังสือบางกอก กาเลนเดอร์และหนังสือ Bangkok Recorder ของหมอบรัดเลย์ ส่งผลให้เจ้านายและขุนนางชั้นสูงเริ่มศึกษาศิลปวิทยาการตะวันตกอย่างจริงจัง ทำให้ทราบเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของอังกฤษและรัฐธรรมนูญของสหรัฐอเมริกา นอกจากนี้หมอบรัดเลย์ยังกระตุ้นให้สยามนำระบบ

¹ ธีระ นุชเปี่ยม, “จากบูรพาคตินิยมถึงสหวัฒนธรรมศึกษา หนทางสู่ความเข้าใจข้ามวัฒนธรรม,”

เอเชีย-ยุโรปศึกษา ปรัชญาและแนวทาง (กรุงเทพฯ : ศักดิ์โสภารพิมพ์, 2545), 113 – 114.

² วุฒิชัย มูลศิลป์, การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่ (กรุงเทพฯ :

คุรุสภา, 2542), 37.

โทรเลขเข้ามาใช้³ ประเทศสยามเปิดประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการพัฒนาด้านสาธารณูปโภคพื้นฐาน เช่น การตัดถนนเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ชาวตะวันตกที่เข้ามาค้าขายกับสยาม⁴

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินวิเทศব্যเพื่อให้ออกคล่องกับสถานการณ์การเมืองระหว่างประเทศโดยทำสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอย่างมากมาย อาทิ ธรรมเนียมการเข้าเฝ้า การให้ราษฎรรับเสด็จ การแนะนำให้ราษฎรสนใจเรื่องสุขอนามัยและอื่นๆ ดังปรากฏชัดเจนในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 มีวัตถุประสงค์เพื่อมิให้ต่างชาติดูแคลนว่า สยามเป็นประเทศด้อยอารยธรรม นอกจากนี้ยังทรงจัดให้พระเจ้าลูกยาเธอได้เรียนภาษาและวิทยาการตะวันตก อันถือได้ว่าเป็นการเตรียมปฏิรูปประเทศสยามอย่างเป็นขั้นตอนในรัชกาลต่อมา แตกต่างจากการเปิดประเทศของญี่ปุ่นและจีนซึ่งชาติตะวันตกต้องใช้กำลังบังคับ⁵

การปฏิรูปประเทศสมัยรัชกาลที่ 5

ผลจากสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ทำให้ประเทศสยามเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้แก่ชาวต่างชาติที่เข้ามาติดต่อค้าขาย เหตุนี้จึงทำให้ทางการสยามจำเป็นต้องปฏิรูปประเทศให้ทันสมัย อาทิ ยกเลิกระบบพระคลังสินค้า ยกเลิกระบบภาษีปากเรือ เก็บภาษีขาเข้าร้อยละ 3 เปิดการค้าเสรีระหว่างราษฎรกับต่างชาติ โดยเฉพาะพ่อค้าสามารถส่งออกข้าวซึ่งเป็นสินค้าต้องห้ามได้ ข้าวจึงกลายเป็นสินค้าส่งออกสำคัญที่ทำให้ทางการสามารถเก็บภาษีเพิ่มได้เป็นอันมาก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติในปี พ.ศ. 2411 เนื่องจากยังทรงพระเยาว์จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการแทนจนกว่าจะทรงบรรลุนิติภาวะ ที่ประชุมเสนาบดีและพระบรมวงศานุวงศ์ ได้แต่งตั้งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินมีอำนาจสูงสุดเป็นเวลา 5 ปี ส่วนสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการในราชสำนัก ต่อมาเมื่อทรงบรรลุนิติภาวะและทรงบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2417 ก็ทรงเริ่มปฏิรูประบบจัดเก็บภาษีอากรใหม่ ด้วยการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2416 เพื่อแก้ปัญหาการรั่วไหลด้านภาษี⁶ แต่ไม่สามารถปฏิรูป

³ซึ่งต่อมาก็ส่งผลให้สยามนำมาใช้จริงในสมัยรัชกาลที่ 5

⁴วุฒิชัย มูลศิลป์, การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่, 173 – 177.

⁵เรื่องเดียวกัน, 37 – 39.

⁶เรื่องเดียวกัน, 89 – 103.

บ้านเมืองด้านอื่นได้เต็มที่ เนื่องจากอิทธิพลทางการเมืองของฝ่ายอนุรักษคือ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ วังหน้าสมัยรัชกาลที่ 5 ยังไม่หมดจากราชสำนัก จึงเกิดกรณีวิกฤตการณ์วังหน้าขึ้นในปี พ.ศ.2417 - 2418 อันเป็นปัจจัยต่อการปฏิรูปด้านต่าง ๆ นานถึง 13 ปี แต่การปฏิรูปประเทศสยามได้เริ่มอีกครั้งอย่างต่อเนื่องในปี พ.ศ.2431 หลังการถึงแก่กรรมของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (พ.ศ.2425) และทิวงคตกรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ (พ.ศ.2428)

การปฏิรูปสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อสังคมและวัฒนธรรมสยาม คือ ในปี พ.ศ.2431 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกเลิกระบบเบญจสดมภ์ที่ใช้อยู่มาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเปลี่ยนเป็นหน่วยราชการ 12 กระทรวง และในปี พ.ศ.2437 ทรงเปลี่ยนระบบหัวเมืองประเทศราช เป็นระบบมณฑลเทศาภิบาล⁷

ในด้านการศึกษา แต่เดิมเด็กชายชาวสยามต้องเรียนหนังสือที่บ้าน วัดหรือวัง ส่วนเด็กหญิงเรียนที่บ้านและวังเท่านั้น แต่มีเด็กเพียงร้อยละ 20 ที่อ่านหนังสือออก และร้อยละ 10 เท่านั้น ที่เขียนหนังสือได้ อุปสรรคสำคัญทางการศึกษาในสังคมสยามคือผู้มีวิชามักหวงแหนความรู้ จะถ่ายทอดให้แก่คนในตระกูลหรือศิษย์ที่เลือกสรรแล้วเท่านั้น ทำให้ความรู้ไม่ออกเผย

ในประเทศไทยผู้ที่ตื่นตัวแสวงหาความรู้ในระยะแรกคือเจ้านายและชนชั้นสูงเห็นได้จากในปี พ.ศ.2414 รัชกาลที่ 5 ทรงส่งนักเรียนไทยไปเรียนที่สิงคโปร์ ชุดแรกจำนวน 14 คน และในปี พ.ศ.2440 เมื่อเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พระองค์ก็ทรงมอบหมายให้เอกอัครราชทูต ณ กรุงลอนดอนและปารีสทูลเกล้าฯ ถวายรายงานการจัดการศึกษาของอังกฤษและฝรั่งเศสให้ทรงทราบ นำมาสู่การปฏิรูปทางการศึกษาอย่างจริงจังในปี พ.ศ.2441- 2453⁸

ผลการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกระหว่าง พ.ศ. 2436-2447 ทำให้สยามเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแก่ฝรั่งเศสในวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 (พ.ศ. 2436) เสียฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสในปีพ.ศ.2446 และเสียมณฑลบูรพาใน พ.ศ 2447 ให้ฝรั่งเศสและเสียดินแดนที่เมืองทวายและปะลิสให้กับอังกฤษ อันเป็นเหตุการณ์ในช่วงหลังจากการการตีพิมพ์พระราชบัญญัติสิบสองเดือนและน่าจะเป็นช่วงหลังจากที่ทรงโปรดฯ ให้เขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

⁷ วุฒิชัย มูลศิลป์, การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่, 39 - 40.

⁸ เรื่องเดียวกัน, 126-130.

การปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กิจการบ้านเมืองเกิดการเปลี่ยนแปลงแบบ "พลิกแผ่นดิน" เช่น การออก "พระราชบัญญัติพิกัดกระเชียรอายุลูกทาสลูกไท" ในปี พ.ศ.2417 และทรงจัดการศึกษาให้ประชาชนควบคู่กันไป ด้วยการตั้งโรงเรียนวัดมหรณพารามเมื่อ พ.ศ.2427 เพื่อให้ราษฎรใช้การศึกษาเป็นสื่อในการหาความก้าวหน้าแก่ชีวิต จนกระทั่งปี พ.ศ.2448 ทรงออกพระราชบัญญัติห้ามขายคนเป็นทาสอีกต่อไปและในปีเดียวกันก็ออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร เป็นการสิ้นสุดระบบไพร่ในประเทศสยามตั้งแต่นั้น⁹

ในสมัยตอนต้นรัชกาลที่ 5 ทางกรับังคับให้เรียนวิชาภูมิศาสตร์ยุโรปแต่ไม่มีการเรียนวิชาภูมิศาสตร์ประเทศไทย และต้องเรียนเป็นภาษาอังกฤษ เพราะครูผู้สอนเป็นชาวตะวันตก ความทันสมัยของคนชั้นสูงชาวสยามขณะนั้นส่วนหนึ่งวัดได้จากความรู้ภาษาอังกฤษ การเข้าสังคมเดินราในสโมสร การนั่งโต๊ะกินอาหารฝรั่ง การถีบจักรยาน การขับรถยนต์ การส่งลูกหลานไปเรียนต่างประเทศ แต่ในทางตรงกันข้ามวรรณกรรมที่ได้รับความนิยมมากขณะนั้นคือ พงศาวดารจีน ส่วนวรรณคดีไทยที่ประชาชนนิยมกันมาก คือ พระอภัยมณี จันทโครพ และลักษณวงศ์ เป็นต้น แต่น่าเสียดายที่หนังสือวิชาการเกี่ยวกับปรัชญา การเมือง และเทคโนโลยีได้รับความนิยมน้อยมาก¹⁰

วัฒนธรรมการแต่งกายในสมัยรัชกาลที่ 5 ในระยะแรก ผู้ชายนิยมแต่งกายแบบสากลคือเสื้อนอก คอแบะ ผูกไทหรือหูกะต่าย นุ่งผ้าม่วง สวมถุงเท้าและรองเท้า ต่อมาหลังจากที่เสด็จต่างประเทศครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2414 - 2415)¹¹ ทรงเห็นว่าการสวมเสื้อนอกแบบฝรั่งต้องมีเสื้อเชิ้ตสวมข้างในแล้วยังมีผ้าผูกคออีกนั้น ไม่เหมาะสมกับสภาพอากาศร้อนในเมืองสยาม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ดัดแปลงการแต่งกายที่เรียกว่า "ราชปะแตน" (Raj Pattern) โดยที่ขุนนางชายสวมเสื้อแขนยาว สีขาว คอตั้ง ติดกระดุมตลอด 5 เม็ด เป็นแบบเสื้อราชปะแตน (ภาพที่ 48) และนุ่งผ้าโจงกระเบน สีกรมท่า ซึ่งการแต่งกายแบบนี้ได้รับความนิยมสืบมาถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง ส่วนทรงผมก็เป็นแบบรองทรง บางคนนิยมไว้หนวดแบบตะวันตกด้วย ฝ่ายหญิง สวมเสื้อแขนยาว นุ่งผ้าถุง ผ้าซิ่น หรือกระโปรง สวมรองเท้า ส่วนทรงผมผู้ชายเล็กไว้ผมทรงมหาดไทยมาไว้ผมทั้งศีรษะและตัดยาวอย่างฝรั่ง ผู้สูงอายุไว้ผมรองทรง ฝ่ายหญิงในราชสำนักก็ไว้ผมยาวแทนผมปัก

⁹ เรื่องเดียวกัน, 178-188.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, 192.

¹¹ เสด็จประพาสขวาและสิงคโปร์ ชาวครั้งแรก พ.ศ.2413 เสด็จประพาสสิงคโปร์ ขวา พม่า และอินเดีย พ.ศ.2414 โปรดดูใน **โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส** (กรุงเทพฯ : เอดิสันเพรสโปรดักท์, 2545) , 10.

และโปรดให้มีการเดินรำในฤดูหนาว¹² นับเป็นการปรับเปลี่ยนบุคลิกภาพภายนอก ทำให้ไทยเราไม่เป็นที่ดูแคลนจากชาวตะวันตกมากเกินไป

พระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือนกับจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

พระราชนิพนธ์พระราชพิธีสิบสองเดือน เป็นหลักฐานสำคัญชิ้นหนึ่งที่ใช้ในการศึกษาพระราชพิธีสิบสองเดือนในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ซึ่งเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ที่สะท้อนออกมาเป็นภาพบันทึกเหตุการณ์ในจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

เมื่อเริ่มต้นค้นคว้าเรื่องจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือน ผู้เขียนได้รับความกรุณาจากดร.นันทนา ชุตินวงศ์ ให้พิจารณาแนวคิดสำคัญประการหนึ่งว่า การพระราชพิธีกับภาพจิตรกรรมอะไรมาก่อนกัน อันจุดประกายให้ผู้เขียนลำดับความคิดย้อนไปถึงการสร้างศิลปะของช่างตะวันออก โดยเฉพาะพระพุทธรูปสมัยต่างๆ ซึ่งต่างก็สร้างงานของตนขึ้นมาจากพื้นฐานคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น อาทิ พระพุทธรูปศิลปะสุโขทัย มีตำรามหาบุรุษลักษณะและหนังสือไตรภูมิเป็นหลักในการสร้างผลงาน

ส่วนวิธีการเขียนภาพจิตรกรรมพุทธประวัติของช่างไทยโบราณนั้น ศาสตราจารย์ ดร.สันติ เล็กสุขุม ได้อธิบายว่า

“...เรื่องพุทธประวัติที่ช่างไทยโบราณได้ยึดถือเป็นหลักในการคิดประกอบภาพลักษณะของการวางภาพได้ถือเอาเหตุการณ์สำคัญของแต่ละปริเฉทมาแสดง และแน่นอนว่าตอนต่างๆของพุทธประวัติย่อมมีภาพพระพุทธรูปเป็นส่วนสำคัญขององค์ประกอบภาพ... ช่างเขียนจะต้องลำดับตอนตามเรื่องเพื่อความเข้าใจของผู้ดู...”¹³

ดังนั้นการเขียนภาพจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม จึงควรจะถูกสร้างขึ้นหลังตำราเกี่ยวกับการพระราชพิธีสิบสองเดือนเช่นกัน

¹² ภูมิชัย มูลศิลป์, การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่, 193-195.

¹³ สันติ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวัฒน์, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524), 14.

พระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระราชนิพนธ์ พระราชพิธีสิบสองเดือนอาจเป็นหลักฐานบ่งชี้ถึงการกำหนดอายุและแรงบันดาลใจในการวาด จิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามดังนี้คือ

“...เมื่อปีชวด อัฐศก จุลศักราช 1228 ¹⁴ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกรุงเก่า เป็นเวลากำลังสร้างวัดราชประดิษฐ์ที่ กรุงเทพฯ จึง เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรวัดราชประดิษฐานที่กรุงเก่าได้ ทอดพระเนตรเห็นลายเขียนที่ผนังโบสถ์ มีรูปผู้หญิงสวมเครื่องประดับศีรษะต่างๆ ไม่เหมือนรัตเกล้าละคร ดำรัสว่าเป็นแต่งตัวอย่างที่มีมาในกฎมนเฑียรบาล ด้วย วัดราชประดิษฐานนั้นคงจะต้องสร้างก่อนแผ่นดินพระไชยราชาจึงเป็นที่พระมหา จักรพรรดิเมื่อยังเป็นพระเทียรราชาออกไปทรงผนวช อยู่ในวัดนั้น เป็นวัดของพระ เจ้าแผ่นดินในบรมราชวงศ์เซียงราย ซึ่งสืบเนื่องมาแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงสร้าง ในขณะนั้นลายเขียนยังอยู่เกือบจะเต็มผนังทั้งแถบได้โปรดฯ ให้กรมขุน ราชสีห์ลอกถ่ายลงมา ครั้นภายหลังข้าพเจ้าไปอีกครั้งหนึ่งหลังคาชำรุดลงมามาก ลายเขียนก็ยังอยู่เกือบครึ่งผนัง แต่ครั้งไปเมื่อปีก่อนนี้หลังคาชำรุดพังหมดยัง เหลือลายเขียนอยู่บ้าง พอเห็นเค้าได้ถนัดแต่รูปทั้งปวงนั้น เป็นเวลาที่ผู้หญิงยังไว้ ผมหมยทั้งสิ้น เก้าอย่างที่เราเรียกว่าโขงโขดง หรือ โอโขดง...”¹⁵

หลักฐานชิ้นนี้อาจชี้ให้เห็นว่า การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 โปรดฯ ให้สมเด็จพระกรมขุนราชสีห์วิกรมทรงคัดลอกภาพจิตรกรรมที่วัดราชประดิษฐาน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา “ถ่ายลงมา” นั้น ก็เพราะอาจจะทรงมีพระราชประสงค์เพื่อให้ช่างหลวง จำลองหรือออกแบบจิตรกรรมภายในพระอุโบสถที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามให้มีลักษณะ อย่างวัดราชประดิษฐานแห่งกรุงเก่าก็เป็นได้ แต่ด้วยเหตุที่เสด็จสวรรคตก่อนเมื่อปี พ.ศ. 2411 การ เขียนจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามจึงคงค้างอยู่ และได้ วาดแล้วเสร็จสมบูรณ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อศึกษาการลำดับภาพการพระราชพิธีในพระอุโบสถแล้ว ก็พบว่าการลำดับภาพ พระราชพิธีดังกล่าวเริ่มต้นด้วย พระราชพิธีเดือนสิบสอง คือ พระราชพิธีลอยพระประทีปเป็นช่อง แรกเช่นเดียวกันกับเนื้อหาพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนของพระบาทสมเด็จพระ

¹⁴พ.ศ. 2409

¹⁵พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 3, 5.

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทำให้ตั้งเป็นข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับแรงบันดาลใจของช่างเขียน

ในปี พ.ศ. 2430 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดการประกวดงานศิลปะครั้งสำคัญขึ้น เป็นการประกวดภาพวาดพระราชพงศาวดาร 92 ภาพ ประกอบการแต่งโคลงอธิบายเรื่องติดประจำไว้ทุกกรอบ¹⁶ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้านายจำนวนหนึ่งทรงแต่งโคลง ส่วนภาพจิตรกรรมประกอบนั้น โปรดฯให้ช่างเขียนจำนวนหนึ่งเป็นผู้วาด อาทิ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฯลฯ เป็นต้น จากนั้นจึงโปรดฯ ให้นำไปประดับในงานพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง ลักษณะพิเศษที่ปรากฏในภาพเขียนชุดนี้ คือการนำเทคนิคแบบตะวันตกมาใช้ ได้แก่ หลักทัศนียวิทยา แสง เงา และกายวิภาค มาผสมผสานกับศิลปะแบบประเพณีนิยม สะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาแนวความคิดและวิธีการแสดงออกใน รูปแบบของจิตรกรรมสมัยใหม่ที่มีได้ยึดติดอยู่กับรูปแบบเดิม¹⁷ ศิลปกรรมแบบใหม่นี้คงมีส่วนสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้รูปแบบในการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเปลี่ยนไปเช่นเดียวกับภาพจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนในพระอุโบสถวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

จุดมุ่งหมายของพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนและโคลงพระราชพิธี ทวาทศมาสกับวัตถุประสงค์การเขียนภาพพระราชพิธีสิบสองเดือน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนเมื่อปีพุทธศักราช 2431 ด้วยทรงมีพระราชประสงค์ว่า

“...การซึ่งคิดจะเรียบเรียงพระราชพิธีสิบสองเดือนลงในหนังสือชริฎาณครั้งนี้ ด้วยเห็นว่าคำโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงแต่งขึ้นไว้กรรมสัมปาทิ ปีกกลายนี้ได้ นำมาลงไว้ในหนังสือชริฎาณเกือบจะตลอดอยู่แล้ว แต่คำโคลงนั้นท่านทรงไม่ทันครบจบสิบสองเดือนและสำเนาความนั้นว่าความละเอียดทั่วไปจนการนักขัตฤกษ์ ซึ่งเป็นส่วนของราษฎรข้อความที่ว่าพิสดารมากกว่าตัวโคลงที่จะทำ จึงต้องประจักษ์ยอคำลงให้แน่น บางทีผู้ซึ่งไม่สันหัดในการกาพย์โคลงก็อ่านไม่เข้าใจ และในครั้งนี้ได้คิดที่จะช่วยกันแต่งเรียบเรียงข้อความในความประพฤติกของ

¹⁶ โคลงภาพพระราชพงศาวดาร (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2526)

¹⁷ อภินันท์ โปษยานนท์, จิตรกรรมและประติมากรรมแบบตะวันตกในราชสำนัก, เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2536), 8 – 9.

ราษฎรประชาชนในกรุงสยาม ซึ่งได้เล่นการนักขัตฤกษ์คามฤฎีเดือน เพื่อประโยชน์ที่ให้แก่ภายหลังทราบการงาน ซึ่งเราประพจน์เป็นประเพณีบ้านเมือง อยู่ในบัดนี้ หรือในชั้นพวกเราทุกวันนี้ที่ยังไม่ทราบได้เห็นการประพจน์ทั่วไปของชนทั้งปวงก็จะได้ทราบ...”¹⁸

อาจกล่าวได้ว่า รัชกาลที่ 5 ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนขึ้นหลังการตีพิมพ์เผยแพร่พระนิพนธ์เรื่องโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามลากลมพระยาบำราบปรปักษ์ ในเวลาใกล้เคียงกัน ด้วยทรงต้องการให้คนในสมัยนั้น และคนรุ่นหลังทราบการพระราชพิธีของบ้านเมือง จุดมุ่งหมายของการเขียนจิตรกรรมฝาผนังภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามก็น่าจะมีวัตถุประสงค์เช่นเดียวกับพระราชปรารภในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือต้องการให้ประชาชนและอนุชนทราบเกี่ยวกับการพระราชพิธีสิบสองเดือน

ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ อย่างน้อยที่สุดการเขียนภาพประกอบกับคำประพันธ์ประเภทโคลง น่าจะเป็นกระแสความนิยมของราชสำนักตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาทิ การเขียน “โคลงสุภาษิตประจำภาพ” ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามในสมัยรัชกาลที่ 4¹⁹ หลังจากนั้นก็มีกรประกวดการเขียนโคลงภาพพระราชพงศาวดารในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ.2430²⁰ และสิ่งสำคัญก็คือ จิตรกรผู้วาดภาพจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามจำนวนสิบในสิบสองช่องภาพนั้น น่าจะอาศัยโคลงพระราชพิธีทวาทศมาสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามลากลมพระยาบำราบปรปักษ์เป็น “ตำรา” ส่วนหนึ่งในการสร้างงานดังได้กล่าวไปแล้วเบื้องต้น

¹⁸พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม 1**, 5.

¹⁹**โคลงสุภาษิตประจำภาพในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2498), หน้า 1 ภาพชุดนี้เขียนที่ผนังกรอบประตูและหน้าต่างพระอุโบสถ สอนเรื่องการประพจน์ตน ฯลฯ ผู้เขียนภาพคือขรัวอินโข่ง

²⁰กฤษฎา พินศิริ, “การวิเคราะห์อิทธิพลศิลปะและวัฒนธรรมตะวันตกที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : กรณีศึกษาเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดโพธิ์นิมิตตสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ.2540), 71.

อย่างไรก็ดี จุดมุ่งหมายของการเขียนภาพพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม มีวัตถุประสงค์ของการบันทึก "พระราชพิธีเพื่อพระราชพิธี" แต่เพียงอย่างเดียว เพราะการที่ช่างเขียนวาดภาพเหตุการณ์ประกอบพระราชพิธีที่มีผู้คน "แน่นหนา" มาเฝ้าดูอย่างเนืองแน่น และบางพระราชพิธีถึงกับวาดภาพที่แสดงให้เห็นถึงความโกลาหลของฝูงชนที่มีส่วนร่วมในพระราชพิธี จึงสะท้อนให้เห็นถึงการสอดแทรก บันทึก ถ่ายทอดและสะท้อนภาพปรากฏการณ์ทางสังคมร่วมสมัยที่เกิดขึ้นภายใต้การรับรู้ของช่างเขียนและบุคคลร่วมสมัยอื่นๆ อันเป็นวัตถุประสงค์เดียวกับพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือเพื่อเป็นกุศโลบายเตือนมิให้ประชาราษฎร์ลืมเลือนถึงความสำคัญของโบราณราชประเพณี ซึ่งเคยเป็นรากฐานสำคัญทางวัฒนธรรมของสังคมไทย และกำลังถูกทำลายท่ามกลางกระแสอิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตก ที่แพร่เข้ามาในช่วงเวลานั้นอย่างรุนแรง

เทคนิคจิตรกรรมและรูปแบบการนำเสนอ : การผสมผสานของอิทธิพลตะวันตกและการคลี่คลายของจารีตจิตรกรรมไทยประเพณี

จากการศึกษาเทคนิคจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ผู้เขียนพบว่า จิตรกรรมดังกล่าวถูกสร้างขึ้นจากการใช้เทคนิคสีฝุ่นผสมกาวที่มีการรองพื้นค่อนข้างหนา สีที่ใช้มีหลากหลาย ดังนี้²¹

- สีน้ำตาลคล้ำ หรือสีแดงคล้ำ ใช้ระบายพื้นหลังของภาพ เช่น พื้นดิน
- สีแดง ส่วนมากใช้กับเครื่องแต่งกาย หน้าบัน และหลังคาโบสถ์
- สีขาว ใช้ระบายตัวอาคารต่างๆ อาทิ โบสถ์ กำแพง ป้อม และประตูดวง
- สีเขียว ใช้ระบายต้นไม้ พุ่มไม้ และเครื่องแต่งกายบางแห่ง
- สีน้ำเงิน ใช้กับท้องฟ้า หลังคา และเครื่องแต่งกายบางแห่ง
- สีส้ม ใช้กับเครื่องแต่งกายบางแห่ง รวมทั้งจีวรของพระ
- สีทอง เป็นสีที่ได้มาจากทองคำเปลว บริเวณส่วนที่ปิดทองคำเปลว ได้แก่ พระพุทธรูป เครื่องใช้ที่สำคัญ เช่น ตาลปัตร พานทอง เรือพระที่นั่ง เครื่องประดับ และเครื่องแต่งกาย เป็นต้น

²¹น. ณ ปากน้ำ, *ความงามของศิลปะไทย* (กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2510), 133.

การเขียนภาพจิตรกรรมเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามมีรูปแบบการนำเสนอที่ค่อนข้างสมจริง (Realistic) นิยมสื่อค่อนข้างคล้ำไปทางสีน้ำเงิน และดำเนินพื้นมีการเขียนภาพพยายามให้ดูเป็นธรรมชาติ ใช้หลักทัศนียวิทยา (Perspective) เป็น การนำวิธีเขียนภาพสามมิติแบบตะวันตกมาใช้ การเขียนภาพทิวทัศน์ (Landscape) มีการฉลักระยะใกล้ ไกลทำให้ภาพมีความลึกแตกต่างจากจิตรกรรมไทยประเพณีที่เป็นภาพแบนๆ และเป็นภาพเพียงสองมิติ ซึ่งเป็นความเปลี่ยนแปลงของรูปแบบงานจิตรกรรมอันเนื่องมาจากพระราชนิยมของพระมหากษัตริย์ จากลักษณะดังกล่าวนับเป็นอิทธิพลตะวันตกในจิตรกรรมไทยที่แพร่เข้ามาอย่างเด่นชัดในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ในการศึกษาเทคนิคการเขียนภาพได้แบ่งออกเป็นส่วนต่างๆ ดังต่อไปนี้คือ

- ภาพอาคารสถาปัตยกรรม ประกอบด้วย วัด วัง บ้านเรือน และ เสาชิงช้า
- ภาพบุคคล ประกอบด้วย ภาพเทวดาเหาะ ภาพขุนนางข้าราชการ ภาพชาวบ้าน

สามัญ

- ภาพสัตว์ ได้แก่ ช้าง และม้า
- ภาพสิ่งของต่างๆ ที่ใช้ในงานพระราชพิธี ได้แก่ เรือ ระทาดอกไม้ไฟ กระทงหลวง ในพระราชพิธีลอยพระทีป กระทงสังฆทานในพระราชกุศลสลากภัต ปืนใหญ่ ในพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ธงตะขาบ ในพระราชพิธีคเชนทรสนาน โคมตั้ง โคมแขวน ในพระราชพิธีวิสาขบูชา ภาพตาลปัตรและพัดยศของพระสงฆ์ราชาคณะในพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้อง เป็นต้น
- ภาพทิวทัศน์ ได้แก่ ภาพพื้นดิน แม่น้ำ ท้องฟ้า และต้นไม้

ภาพอาคารสถาปัตยกรรม

ภาพอาคารสถาปัตยกรรมในจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม มีลักษณะเป็นภาพแบบสามมิติ ค่อนข้างดูสมจริง เพราะเลียนแบบมาจากสถาปัตยกรรมร่วมสมัย อาทิ ภาพวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ภาพวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ภาพพระที่นั่งต่างๆภายในพระบรมมหาราชวัง เป็นต้น

นอกจากนี้จิตรกรรมฉากประกอบพระราชพิธีในแต่ละเดือนก็เขียนได้อย่างถูกต้องตรงตามพระบรมราชาธิบายของรัชกาลที่ 5 ในพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน อาทิ ภาพ

ของพระบรมมหาราชวัง ข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย (ท้องพระโรงใหญ่) มีภาพหอนาฬิกา (ภาพที่ 49) ภาพพระที่นั่งภูวดลทัศไนย²²

ในทำนองเดียวกัน ฉากพระที่นั่งต่างๆ บริเวณทำราชวรดิษฐ์ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 4 แล้วชำรุดหักพังลงในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ พระที่นั่งสามหมูปลับพลาส่งตรงกลางพระราชทาน นามว่า พระที่นั่งชลังคพิมาน ทางด้านตะวันออกพระราชทานนามว่า พระที่นั่งทิพยสถานเทพสถิต พระที่นั่งข้างหน้าลดพื้นต่ำลงมาเป็นท้องพระโรงด้านหน้ามีชื่อว่า พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ด้านใต้ เป็นที่พักฝ่ายในพระราชทานนามว่า พระที่นั่งอนงค์ในสราญรมย์ ก็วาดอย่างสมจริง ดังปรากฏในฉากพระราชพิธีลดอวยพระประทีป สถาปัตยกรรมเหล่านี้ ปัจจุบันเหลือเพียงพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ซึ่งรัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้ซ่อมเพียงองค์เดียว

จะเห็นได้ว่าขนาดอาคารและผู้คนในฉากหลังของพระราชพิธีต่างๆ ค่อนข้างมีความ สมดุลย์และสมจริงมาก แสดงให้เห็นถึงความรู้เรื่ององค์ประกอบภาพของจิตรกรอย่างลึกซึ้ง

ภาพบุคคล

ภาพบุคคลที่ประกอบในฉากพระราชพิธีทั้งสิบสองช่อง เป็นภาพบุคคลธรรมดาซึ่งมิได้ แสดงท่าทางแบบนาฏลักษณะดังเช่นตัวพระตัวนางในจิตรกรรมก่อนหน้านั้น ภาพบุคคลที่ปรากฏใน ฉาก มีทั้งกลุ่มชนชั้นสูง ทหารและชาวบ้านทั้งชายหญิง บางพระราชพิธียังแบ่งเป็นกลุ่มผู้ประกอบ พระราชพิธีในพระราชวังกับกลุ่มผู้ชมชวบนแห่ เช่น พระราชพิธีโล้ชิงช้าในเดือนยี่ ชวบนแห่พระราช กุศลถวายสลากภัตในเดือนเจ็ด และชวบนแห่พระราชกุศลถวายผ้ากฐินหลวงในเดือนสิบเอ็ด

สำหรับภาพกลุ่มชนที่เป็นชาวบ้านนั้น แม้จะไม่ใช่ว่าภาพบุคคลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาของ เรื่องการพระราชพิธีสิบสองเดือน แต่ก็เป็นสีสันให้กับงานจิตรกรรม ภาพจึงมีลักษณะแสดงออก อย่างเป็นธรรมชาติ ข้างเขียนมีอิสระในการนำเสนอภาพสะท้อนภาพวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ และ ประเพณีของผู้คนในสมัยนั้นระดับหนึ่ง จึงไม่พบภาพอิโรติกหรือราคะศิลป์สอดแทรก แม้ในฉาก การแสดงออกของผู้คนที่ให้อารมณ์และความรู้สึกที่ไกลהל ธิ์บเร่งวุ่นวาย อาทิ ภาพการละเล่น ขนบเบื่องในการพระราชกุศลเลี้ยงขนบเบื่องในเดือนอ้าย และภาพพระราชพิธีเข้าพรรษาในเดือน แปดในฉากนาคนหลวงโปรยทาน ซึ่งข้างเขียนถ่ายทอดบรรยากาศการแย่งทานอย่างสนุกสนานได้ดี

²²พระที่นั่งเครื่องอิฐสูง 4 ชั้น บนยอดตึกทำเป็นโดมหรือหอนาฬิกาทั้ง 4 ด้าน ซึ่งในสมัยนั้นจะ สามารถมองเห็นหอนาฬิกาได้ทั้งในพระบรมมหาราชวังและนอกพระบรมมหาราชวัง ภายหลังถูกรื้อออกไป

ภาพสัตว์

จิตรกรรมภาพพระราชพิธีคเชนทศวนานเดือนห้า และพระราชพิธีทอดผ้าพระกฐินในเดือนสิบเอ็ดของช่องภาพที่ 7 และช่องภาพที่ 12 ปรากฏภาพสัตว์ 2 ชนิด คือ ภาพช้างและม้า โดยเฉพาะภาพช้างนั้น เป็นช้างในขบวนเสด็จของพระบรมวงศานุวงศ์ สังเกตได้จากมีภูบติดอยู่บนหลังช้าง ภาพช้างถูกเขียนแบบสามมิติ มีการแรเงาสัดส่วนความลึกต้นของหัวช้างรวมทั้งลำเนื้อเป็นการบันทึกภาพช้างได้อย่างสมบูรณ์และเป็นธรรมชาติมาก (ภาพที่ 50) ส่วนภาพม้า เป็นภาพวาดด้านข้างในอิริยาบถเป็นธรรมชาติเช่นกัน (ภาพที่ 51) มีการแรเงาลักษณะการเขียนภาพของสัตว์ทั้งสองชนิดเป็นอิทธิพลการเขียนภาพแบบตะวันตกที่แพร่เข้ามาช่วงระยะหนึ่งแล้ว เห็นได้จากการที่ช่างมีความชำนาญในการให้แสงเงาเป็นอย่างดี

ภาพทิวทัศน์

ภาพทิวทัศน์เป็นฉากที่อยู่เบื้องหลัง ช่วยทำให้ภาพบุคคลและสัตว์ตลอดจนถึงก่อสร้างโดดเด่นขึ้นมา รวมทั้งยังทำให้การลำดับเรื่องราวดำเนินไปอย่างสมบูรณ์ อาทิ ภาพท้องฟ้ามีการเขียนเลียนแบบธรรมชาติโดยระบายท้องฟ้าเป็นสีครามมีลักษณะสมจริง ภาพสายน้ำที่เป็นการเลียนแบบธรรมชาติ ภาพต้นไม้มีลักษณะสมจริงด้วยโดยเขียนเป็นพุ่มไม้และต้นไม้มักจะซ้อนอยู่ด้านหลังภาพอาคารสถาปัตยกรรมทำให้ภาพสิ่งก่อสร้างและภาพสิ่งมีชีวิตเด่นขึ้นมาเป็นลักษณะสามมิติ

กำหนดอายุจิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนจากหลักฐานประวัติศาสตร์ศิลปะ

หากมิได้ศึกษาอย่างจริงจังอาจมีผู้เข้าใจว่า จิตรกรรมพระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามเขียนขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระอุโบสถ และสถาปัตยกรรมส่วนใหญ่ในวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามก่อสร้างแล้วเสร็จตั้งแต่เมื่อปี พ.ศ. 2407 ภายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ห่างจากปีที่ประจวบสวรรคตเมื่อเสด็จกลับจากทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ประมาณ 4 ปี

แต่จากการศึกษาหลักฐานประวัติศาสตร์และหลักฐานศิลปะหลายอย่างชี้ให้เห็นว่าจิตรกรรมดังกล่าวเขียนขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อคราวที่รัชกาลที่ 5 ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัด เพื่อเฉลิมพระเกียรติและเป็นพระบรมราชานุสรณ์แห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ของธรรมเนียมกนิกาและทรง

สถาปนาวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม อีกทั้งยังทรงเป็นผู้ที่มีพระอัจฉริยภาพทางด้านดาราศาสตร์ และทรงมีพระปรีชาสามารถในการพระราชพิธีทั้งปวง จากการที่ทรงแทรกพระราชพิธีเนื่องในพระพุทธศาสนาผสมผสานกับพระราชพิธีเนื่องในศาสนาพราหมณ์เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่บ้านเมืองหลายพระราชพิธีอย่างเหมาะสมกลมกลืน พระปรีชาสามารถดังกล่าวส่งผลในพระราชจริยาวัตรของพระองค์ เนื่องด้วยทรงผนวชในพระพุทธศาสนาเป็นเวลานานร่วมสามทศวรรษ นอกจากนี้ แม้พระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนจะระบุว่าในปีพ.ศ.2409 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จไปทอดพระเนตรจิตรกรรมที่วัดราชประดิษฐฐานและโปรดให้สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกหิรัญคังคจิตรกรรมที่วัดราชประดิษฐฐานที่กรุงเก่าลงมา

การสะท้อนภาพสังคมและการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมจากภาพจิตรกรรมกับการกำหนดอายุของภาพจิตรกรรม

ก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การแก้ไขกฎหมายเกี่ยวกับเคยมีมาตั้งแต่รัชกาลที่ 4 อาทิการกำหนดให้ขุนนางต้องสวมเสื้อเข้าเฝ้าในปี พ.ศ.2398 ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มีการปรับปรุงขนบประเพณีในราชสำนักหลายด้าน อาทิ การยื่นเข้าเฝ้าแทนการหมอบคลานเฝ้า แม้แต่การได้ชิงเข้าในพระราชพิธีตรียัมปวาย ซึ่งเป็นพระราชพิธีเนื่องในศาสนาพราหมณ์ ทรงยกขึ้นมาหารือกับ เสนาบดีสภาหรือที่ปรึกษาราชการในพระองค์ (ตั้งแต่ พ.ศ.2435) ว่าจะเลิกประกอบพระราชพิธีได้ชิงเข้าหรือไม่เนื่องจากทรงโปรดให้เรือเสาชิงช้าลงเพราะเสาชิงช้ามีสภาพผุและบริเวณโดยรอบก็รกรุงรัง แต่เมื่อทางฝ่ายที่ประชุมเสนาบดีสภายังยั้ง เพราะเห็นว่า เป็นโบราณราชประเพณีที่ทำให้เกิดสวัสดิมงคลของบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงยอมสร้างเสาชิงช้าขึ้นใหม่ตามความเห็นนั้น²³

จารีตการสวมเสื้อเข้าเฝ้าเป็นจารีตที่มีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อ ปีพ.ศ. 2398 ปีเดียวกับการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษเครื่องแต่งกายของบุคคลในจิตรกรรมปรากฏการณ์สุริยุปราคาของวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม และการหมอบคลานเฝ้ามีลักษณะเป็นแบบโบราณราชประเพณีมากกว่าบุคคลในจิตรกรรมที่วัดเสนาสนาราม เพราะที่วัดเสนาสนารามนั้นการสวมเสื้อของทหารที่ยืนเข้าเฝ้าฯ รัชกาลที่ 4 มีการแต่งกายด้วยเครื่องแบบทหารที่ได้รับอิทธิพลชาติตะวันตก และการยื่นเข้าเฝ้านี้เป็นจารีตที่มีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ดังนั้นจิตรกรรมพระราชพิธี

²³ เทพชู ทับทอง, ภาพถ่ายประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ ย้อนยุค (กรุงเทพฯ : วชิรรินทร์การพิมพ์, 2539), 25.

สิบสองเดือนที่วัดเสนาสนาราม น่าจะวาดขึ้นทีหลังเพราะมีความคลี่คลายจากต้นแบบและเค้าโครงจากวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามอาทิ ตัวอย่างในภาพการพระราชพิธีลอยพระประทีปที่วัดเสนาสนาราม (ภาพที่ 52) มีการยื่นเข้าเฝ้านี้ดังได้กล่าวไปข้างแล้วว่า เป็นจารัตประเพณีที่เพิ่งเกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงประกาศให้ข้าราชการบริพารที่หมอบคลาน ลูกชั้นยืนเมื่อทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 เมื่อวันที่ 7 พฤศจิกายน พ.ศ. 2416 ในการพระราชพิธีนั้นรัชกาลที่ 5 เสด็จออกมหาสมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เจ้านายและข้าราชการบริพารทั้งปวงล้วนแต่งกายเต็มยศใส่เสื้อเย็บับเข้มขาบกับเสื้อครุย หมอบเฝ้าอยู่เต็มท้องพระโรง เมื่อเสนาบดีทูลถวายราชสมบัติตามพระราชประเพณีแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้อารักขาอ่านประกาศว่า ประเพณีหมอบคลานเข้าเฝ้าที่ใช้มาแต่โบราณนั้นไม่สมควรกับยุคสมัยของบ้านเมืองแล้วให้เลิกประเพณีหมอบคลานเป็นยืนเฝ้าและเคารพด้วยการถวายการคำนับต่อไป เมื่ออารักขาอ่านจบ "เหล่าข้าเฝ้า" นับตั้งแต่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ขุนนางและเจ้านายที่หมอบอยู่เต็มท้องพระโรงก็ลุกขึ้นยืนแล้วถวายคำนับพร้อมกัน นับเป็นการยกเลิกประเพณีหมอบคลานเข้าเฝ้าตั้งแต่บัดนั้นมา

พระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน กล่าวถึงการเริ่มยกเลิกพระราชพิธีบางอย่างในสมัยของพระองค์ เช่น การพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้องในเดือนอ้าย (ปรากฏในภาพจิตรกรรมช่องที่ 2) อาจไม่ค่อยได้รับความนิยมในเวลาต่อมา ดังข้อความต่อไปนี้

“...แต่การเลี้ยงขนมเบื้องในแผ่นดินปัจจุบันนี้ไม่ได้เสด็จออกมาหลายปีแล้ว

ค่อนข้างจะเป็นการมีดๆ”²⁴

นอกจากนี้ยังยกเลิกพระราชพิธีคเชนทร์ศวसनานในเดือนห้า สันนิษฐานว่าคงเกิดจากปัจจัยการเปลี่ยนแปลงทางด้านกองทัพ เพราะมีการจัดตั้งกองทัพแบบใหม่ที่ใช้อาวุธยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัยตามแบบตะวันตก ฉะนั้นกองทัพช้าง กองทัพม้าอาจหมดความสำคัญลงไป จึงบันทึกภาพประวัติศาสตร์พระราชพิธีคเชนทร์ศวसनานที่เคยมีมาเพื่อให้ชนรุ่นหลังได้เห็น

แม้แต่พระราชพิธีโล้ชิงช้าเมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 5 บริเวณเสาชิงช้ารกรุงรัง โปรดให้รื้อเสาชิงช้าลงแล้วสร้างตลาดขึ้นในบริเวณนั้น รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชปรารภในที่ประชุมเสนาบดีว่าเมื่อรื้อเสาชิงช้าลงแล้ว สมควรจะย้ายไปตั้งที่ไหน หรือว่าควรจะเลิกพระราชพิธีนี้เสีย แต่ที่ประชุมเสนาบดีส่วนใหญ่ลงความเห็นที่ไม่สมควรยกเลิกเพราะฉะนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเสาชิงช้า

²⁴ พระราชพิธีสิบสองเดือน, เล่ม 1, 51. (คำว่า “มีด” ในสมัยนั้นเป็นคำแผลงหรือแสดง แปลว่าไม่รู้เค้าเงื่อนทีเดียว ย่อมาจาก “มีดมนอนธกาล” หรือ “มีดแปดด้าน” จากพระราชพิธีสิบสองเดือน, เล่ม 3, 174.)

ใหม่ ห่างจากที่เก่าเพียงเล็กน้อย คือที่ตั้งอยู่มาจนปัจจุบัน จึงยังไม่ได้ยกเลิกพระราชพิธีโล้ชิงช้าในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่มายกเลิกภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 7

จะเห็นว่าการปฏิรูปบ้านเมืองสมัยรัชกาลที่ 5 ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ตลอดจนโบราณราชประเพณี

ภาพจิตรกรรมเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนจึงมีความสำคัญเสมือนเป็นการบันทึกหลักฐานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์พระราชพิธีที่สามารถทำให้สามารถเห็นภาพบรรยากาศของการพระราชพิธีในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ได้เป็นอย่างดี